

**NUTQI TO‘LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARDA EKSPRESSIV
NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI**

G‘AYRATOVA LATOFAT SHUXRAT QIZI

Maxsus pedagogika yo‘nalishi

SPD 73-guruh

ANNOTATSIYA: *Ushbu ishda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda ekspressiv nutqni rivojlantirishning nazariy asoslari yoritilgan. Tadqiqotda ekspressiv nutqning mohiyati, uning bolalar nutqiy rivojlanishidagi o‘rni hamda nutq kamchiliklarining kelib chiqish sabablari tahlil qilingan. Shuningdek, nutq rivojlanishidagi kechikishlar, fonetik-fonematik buzilishlar va leksik-grammatik kamchiliklarning ekspressiv nutqqa ta’siri o‘rganilgan. Ishda zamonaviy logopedik yondashuvlar, korreksion-pedagogik metodlar hamda nutqni rivojlantirishga qaratilgan nazariy konsepsiyalar tahlil etilgan. Natijada, bolalarda ekspressiv nutqni rivojlantirishda tizimli va individual yondashuvning muhimligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ekspressiv nutq, nutq rivojlanishi, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar, logopediya, fonetik-fonematik buzilish, leksik-grammatik rivojlanish, korreksion pedagogika, nutq faoliyati, nutq buzilishlari, individual yondashuv.*

KIRISH

So‘nggi yillarda maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim tizimida bolalarning nutqiy rivojlanishiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Chunki nutq bolaning fikrlashini shakllantiruvchi, uning atrof-muhit bilan muloqotini ta‘minlovchi asosiy vosita hisoblanadi. Ayniqsa, ekspressiv nutq, ya‘ni fikrni mustaqil ifodalash qobiliyati bolaning intellektual va kommunikativ rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda ekspressiv nutqning shakllanishi murakkab jarayon bo‘lib, u ko‘plab omillar bilan bog‘liqdir. Bu omillar orasida biologik, psixologik va ijtimoiy sabablar, shuningdek, nutq muhitining yetarli darajada shakllanmaganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada bolalarda so‘z

boyligining cheklanganligi, gap tuzishdagi qiyinchiliklar, grammatik xatolar va fikrni to'liq ifoda eta olmaslik holatlari kuzatiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, nutqiy rivojlanishdagi kechikishlar bolaning nafaqat ta'lim jarayoniga, balki uning ijtimoiy moslashuviga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ekspressiv nutqni rivojlantirishning nazariy asoslarini o'rganish va samarali korreksion yondashuvlarni aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biridir.

ASOSIY QISM

Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda ekspressiv nutqni rivojlantirish masalasi ta'lim va logopediya sohasida eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu yo'nalish bevosita O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan rasmiy hujjatlar va strategik dasturlar bilan uzviy bog'liqdir.

1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" nutqiy rivojlanish, inklyuziv ta'lim va maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash tizimining huquqiy asoslarini yaratdi. Ushbu hujjatlarda ta'lim jarayonini individuallashtirish, har bir bolaning rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish zarurligi belgilab qo'yildi. Bu esa nutqida muammosi bo'lgan bolalar bilan ishlashning nazariy asoslarini shakllantirdi.

2017-yil 7-fevraldagi "Harakatlar strategiyasi" (2017–2021) doirasida ta'lim sifatini oshirish, inklyuziv ta'limni rivojlantirish va pedagogik texnologiyalarni joriy etish vazifalari belgilandi. Bu davrda logopedik xizmatlar tizimi takomillashtirilib, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun individual yondashuv kengaytirildi.

2019-yil 8-oktabrda qabul qilingan "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da inklyuziv ta'limni rivojlantirish, maxsus ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun sharoit yaratish asosiy yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Ushbu konsepsiya ekspressiv nutqni rivojlantirishda zamonaviy logopedik metodlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish uchun asos bo'ldi.

2020-yil 23-sentabrda yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun qabul qilinishi bilan inklyuziv ta'lim yanada mustahkamlandi. Ushbu qonunda alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun individual ta'lim dasturlari ishlab chiqish,

ularning nutq va psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash masalalari alohida qayd etildi.

2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida ta’lim tizimini raqamlashtirish, inklyuziv ta’limni kengaytirish va bolalarning rivojlanish darajasiga mos individual yondashuvni kuchaytirish vazifalari belgilandi. Bu hujjat nutqiy rivojlanish muammolarini erta aniqlash va korreksion ishlarni takomillashtirishga yangi imkoniyatlar yaratdi.

Shu hujjatlar asosida ekspressiv nutqni rivojlantirishning nazariy asoslari quyidagi yo‘nalishlarda shakllangan: lingvistik, psixologik, pedagogik va logopedik yondashuvlar.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda ekspressiv nutqni shakllantirish murakkab, ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u turli ilmiy yondashuvlarga tayanadi. Har bir nazariy asos bolaning nutqini rivojlantirishda o‘ziga xos vazifani bajaradi va amaliy logopedik ishlar orqali amalga oshiriladi. Quyida eng muhim beshta nazariy asos va ularning amaliy qo‘llanilishi keng tahlil qilinadi.

Birinchi nazariy asos - lingvistik (til tizimi) yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuvga ko‘ra nutq tilning tizimli birliklari: tovush, so‘z va gapdan iborat murakkab tizim sifatida qaraladi. Nutqi rivojlanmagan bolalarda ko‘pincha tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish, so‘z boyligining cheklanganligi va gap tuzishda xatolar kuzatiladi. Amaliyotda bu muammo bosqichma-bosqich tuzatiladi. Masalan, bola “r” tovushini ayta olmasa, logoped oynadan foydalanib til harakatini ko‘rsatadi, “ra-ro-ri” kabi bo‘g‘in mashqlarini takrorlatadi. Yoki bola “men maktab boraman” deb gapirsa, unga to‘g‘ri shakl “men maktabga boraman” ekanligi tushuntiriladi va ko‘plab misollar orqali mustahkamlanadi. So‘z boyligini oshirish uchun esa “meva nomlari”, “hayvonlar”, “kasblar” kabi mavzular bo‘yicha kartochkalar bilan ishlanadi. Bola rasmni ko‘rib, “bu olma”, “bu it” kabi oddiy gaplardan boshlab asta-sekin keng gap tuzishga o‘rgatiladi.

Ikkinchi nazariy asos - psixologik-kognitiv yondashuv bo‘lib, u nutqni fikrlash jarayoni bilan uzviy bog‘liq deb hisoblaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, bola avval fikrlaydi, keyin uni nutq orqali ifodalaydi. Nutqi rivojlanmagan bolalarda esa

fikrni tartibga solish qiyin bo‘ladi. Amaliy mashg‘ulotlarda bu muammo savol-javob, rasm asosida hikoya tuzish va ketma-ketlik mashqlari orqali hal qilinadi. Masalan, logoped bolaga rasm ko‘rsatadi: bola bog‘da o‘ynamoqda. Bola avval faqat “bola” deb javob beradi. Keyin savollar beriladi: “U nima qilyapti?”, “Qayerda o‘ynayapti?”, “Yolg‘izmi yoki do‘stlari bormi?” Natijada bola asta-sekin to‘liq gap tuzadi: “Bola bog‘da do‘stlari bilan o‘ynamoqda.” Yana bir misol sifatida voqeani tartib bilan aytish mashqlari qo‘llaniladi: “ertalab turish – yuz yuvish – maktabga borish” ketma-ketligini to‘g‘ri ifodalash o‘rgatiladi.

Uchinchi nazariy asos - pedagogik-integrativ yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuvda nutq faqat logopediya mashg‘ulotlarida emas, balki barcha dars jarayonlarida rivojlantiriladi. Ya’ni nutq ta’limning barcha fanlariga integratsiya qilinadi. Masalan, matematika darsida bola faqat misol yechmaydi, balki uni izohlab ham beradi: “Men 3 ta olma oldim va yana 2 ta qo‘shdim, jami 5 ta bo‘ldi.” Ona tili darsida esa rasm asosida hikoya tuzish qo‘llaniladi. Masalan, “Qish manzarasi” rasmi beriladi va bola “Qishda qor yog‘adi, bolalar qorbo‘ron o‘ynaydi” kabi gaplar tuzadi. Tabiatshunoslik darsida esa o‘quvchilar hayvonlar haqida gapirib beradi: “Arslon o‘rmon shohi, u go‘sht yeydi.” Bu yondashuv nutqni tabiiy muhitda rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchi nazariy asos - logopedik korreksion yondashuv bo‘lib, u bevosita nutq nuqsonlarini tuzatishga qaratilgan. Bu yondashuvda maxsus mashqlar, artikulyatsion gimnastika va tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish ishlari amalga oshiriladi. Masalan, bola “sh” tovushini “s” deb aytsa, logoped unga og‘iz va til holatini oynada ko‘rsatadi va “sha–sho–shu” bo‘g‘inlarini takrorlatadi. Yana bir amaliy usul sifatida nafas mashqlari qo‘llaniladi: shamni o‘chirish, paxta uchirish orqali to‘g‘ri nafas chiqarish o‘rgatiladi. So‘zlarni avtomatlashtirish uchun esa “tez-tez takrorlash” mashqlari ishlatiladi, masalan: “suv–suv–suv”, “kitob–kitob–kitob”. Bu jarayon nutqning ravonligini oshiradi.

Beshinchi nazariy asos - kommunikativ-faoliyat yondashuvi hisoblanadi. Bu yondashuvda nutq real muloqot jarayonida rivojlantiriladi, ya’ni bola doimiy kommunikativ vaziyatlarga kiritiladi. Masalan, “Do‘kon” o‘yini tashkil qilinadi: bir

bola sotuvchi, boshqasi xaridor bo'ladi. Xaridor "Men olma olmoqchiman" deb so'raydi, sotuvchi esa "Nechta olma beray?" deb javob beradi. Yana bir misol - "Telefon suhbat" o'yini: bola do'stiga qo'ng'iroq qilib "Salom, nima qilyapsan?" kabi savollar beradi. "Shifokor-bemor" rolli o'yinida esa bola "Qayeringiz og'riyapti?" yoki "Men kasalman" kabi gaplarni ishlatadi. Bu jarayon bolada real hayotiy nutq ko'nikmasini shakllantiradi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, lingvistik, psixologik, pedagogik, logopedik va kommunikativ yondashuvlar ekspressiv nutqni rivojlantirishning asosiy ilmiy tayanchlari hisoblanadi. Ularning har biri alohida ahamiyatga ega bo'lsa-da, amaliyotda ular bir-biri bilan uzviy bog'liq holda qo'llanilganda eng samarali natija beradi. Ayniqsa, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar bilan ishlashda kompleks yondashuv - ya'ni bir vaqtning o'zida barcha metodlardan foydalanish ekspressiv nutqning tez va barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

XULOSA

Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda ekspressiv nutqni rivojlantirish muammosi zamonaviy logopedik va pedagogik fanlar kesimida dolzarb ilmiy-amaliy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. O'rganilgan nazariy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, ekspressiv nutqning shakllanishi murakkab psixologik, lingvistik va pedagogik jarayon bo'lib, u bolaning umumiy rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Tahlillar natijasida lingvistik, psixologik-kognitiv, pedagogik-integrativ, logopedik korreksion va kommunikativ-faoliyat yondashuvlari ekspressiv nutqni rivojlantirishning eng muhim nazariy asoslari sifatida ajralib chiqdi. Har bir yondashuv o'ziga xos ilmiy mazmunga ega bo'lib, amaliy jarayonda ular bir-birini to'ldirgan holda samarali natija beradi. Xususan, lingvistik yondashuv nutq tizimini shakllantirishga xizmat qilsa, psixologik yondashuv fikrlash va nutq o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydi. Pedagogik yondashuv nutqni ta'lim jarayoniga integratsiya qiladi, logopedik yondashuv esa bevosita nutq nuqsonlarini tuzatishga yo'naltiriladi. Kommunikativ yondashuv esa bolaning real muloqot jarayonida nutqini faollashtiradi.

Amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda ekspressiv nutqni rivojlantirish uchun faqat bitta yondashuv yetarli emas. Eng yuqori samaradorlik kompleks, ya'ni bir nechta metod va texnologiyalarni uyg'unlashtirgan holda ishlatilganda kuzatiladi. Ayniqsa, o'yin faoliyati, rasm asosida hikoya tuzish, rolli o'yinlar, artikulyatsion mashqlar va savol-javob texnikalari nutqni faollashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, ekspressiv nutqni rivojlantirish jarayoni tizimli, bosqichma-bosqich va individual yondashuvni talab etadi. Har bir bolaning nutqiy rivojlanish darajasi hisobga olingan holda tashkil etilgan korreksion-pedagogik ishlar ularning nafaqat nutqini, balki fikrlash, muloqot va ijtimoiy moslashuv qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Shu sababli, zamonaviy logopedik amaliyotda ilmiy asoslangan yondashuvlarni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (yangi tahrir). 23.09.2020. Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. 11.09.2023. Toshkent.
3. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. "Pedagogik texnologiyalar asoslari". Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2019.
4. Qodirova F.R. "Bolalar nutqini rivojlantirish va logopedik ish asoslari". Toshkent: Noshir nashriyoti, 2018.